

**МИСР МАМЛУКЛАРИ ДАВРИДА ҲАРБИЙ ТАЪЛИМИДА  
БАҒРИКЕНГЛИК ТАМОЙИЛЛАРИ**

**Арипова Зухра Джахангировна**  
*Ўзбекистон халқаро ислом академияси*  
*доценти, тарих фанлари доктори (DSc)*

Ҳозирги кунда ислом дини ва унинг тарихини ўрганишда ноёб тарихий манба ва асарлар муҳим аҳамият касб этади. Жумладан, Қуръон, Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизийнинг ҳадислар тўпламлари, Баҳоуддин Нақшбанд, Аҳмад Яссавий ва Нажмиддин Кубро ҳикматлари, Абу Мансур ал-Мотуридий ва Бурҳониддин ал-Марғиноний каби алломаларнинг инсонни етукликка чорловчи диний, маърифий, маданий, фалсафий, ахлоқий ва ҳуқуқий асарлари ўзбек тилида чоп этилмоқда. Булар албатта ёш авлодни ватанга муҳаббат руҳида тарбиялашда қўл келади.

Ўрта аср тарихида Миср ва Ўрта Шарқда мамлуқларни сотиш чегараланмаган, балки қўп ўтмай қул савдоси ҳудуди Тарихдан маълумки, 1250-1517 йилларда Мисрда мамлуқлар ҳукмронлик қилганлар. Дастлабки давр мамлуқлари (1250-1382) баҳрий мамлуқлар бўлса, кейинги 1382-1517 йилларда ҳукмронлик қилган мамлуқлар буржий деб аталганлар.

Европагача кенгайиб борди, у ерда ҳам мамлуқлар билан очиқ савдо қилиш йўлга қўйила бошланди. Бундай савдо ғарблик савдогарларга катта фойда бериши равшан бўлиб қолди. Европа тижоратчиларининг Шарқ савдогарлари билан савдонинг бу туридаги рақобати мамлуқлар асрида ҳам давом этди. Европа қиролларининг кўпчилиги масихий савдогарларнинг араблар учун қурол ва мамлуқ сотишларига қаттиқ қарши эдилар. Шундай бўлса-да, Европалик тижоратчилар йилига Мисрга тахминан 2 мингга яқин римлик, албан, славян, сербларни олиб бориб сотардилар<sup>1</sup>. Бунинг натижасида ҳар хил миллатга мансуб болалар Мисрга келишига сабаб бўлган.

Мамлуқ болалар асосан босиб олинган ҳудудлардан олиб кетилган ёки ўғирланган, қул бозорларидан сотиб олинган. Туркийлар (қипчоқлар) ва Кавказдан келган ёш қуллар (черкеслар, абхазлар ва грузинлар)дан жалб қилинган мамлуқлар айюбийлар қўшинини (XII асрнинг биринчи ярми – XIII асрлар) ташкил қила бошладилар.

Мисрга олиб келинган қулларни, фақатгина султон ва турли лавозимдаги амирлар сотиб олган. Султон сотиб олган мамлуқлар амир сотиб олган мамлуқларга қараганда юқори даражаларга эришиш имконияти кўпроқ бўлган. Султонлар иложи борида ёшроқ қулларни сотиб олар ва уларни махсус ҳарбий мактабга йўлларди.

<sup>1</sup>حسن على إبراهيم. تاريخ المماليك البحرية. القاهرة: مكتبة النهضة المصرية، 1967. – ص 25

Қоҳира қалъасида жойлашган ҳарбий мактаб “طباق” – “тибоқ” деб номланган. Ўрта аср тарихчиси аз-Зоҳирийнинг эътирофи этишича, уларнинг сони 12 та бўлган. Уларнинг ҳар бири бир мавзе (шаҳарнинг бирлик идораси) ва 1000 та мамлукни жойлаштириши мумкин бўлиб, ҳарбий мактаб талабаларини “المماليك الكتابية” – “ал-мамолик ал-кутубийя” деб атаганлар<sup>2</sup>.

Мамлукнинг ёши ва келиб чиқишига қараб, динидан қатъий назар бир хил ҳарбий казармага жойлаштирилган. Мактабнинг тузилиши, дастури ва ҳаёти ҳақида баъзи маълумотлар бор<sup>3</sup>. Дастлабки таълим жараёни Қуръонни ёд олиш билан бошланган. Ҳар бир табокқа (гуруҳ) дин бўйича алоҳида ўқитувчи ёки фақиҳ ажратилган. У ҳар куни Қуръон ва шариат қоидалари ҳамда намоз ўқишга ўргатган. Сўнг фақиҳ ўз шогирдларига мусулмончилик қоидалари, рукнлари ҳақида ўқитган ва ниҳоят, ҳарбий санъатга, жумладан, чавандозлик сирлари, камон отиш ва бошқалардан билим берилган. Ушбу мактабларга мамлукларнинг эгаси ва мураббийлардан бошқа ҳеч ким кириш ҳуқуқига эга эмасди. Ёш қуллар садокат руҳида тарбияланган. Улар араб тилини, ўқиш ва ёзишни, ислом дини ва шариат асосларини ўргандилар. Ҳарбий фанлар қаторига қуйидагилар киритилди: от миниш, отларни парвариш қилиш, қиличбозлик, камондан ўқ отиш, найза санъати, кураш, сузиш ва бошқалар. Машғулотлар пайтида мактаб раҳбари ҳар бир ўқувчи учун махсус кундаликни ёзиб, унда ёш мамлукнинг барча кучли ва заиф томонлари, муваффақиятлари ва камчиликлари қайд этилган. Тизим жуда қаттиқ бўлиб, ўртоқларидан ортда қолганлар мактабни охирига қадар кўйиб юбормадилар. Уларнинг ойлик иш ҳақига асбоб-ускуна, гўшт ва ем-хашак рациони, қурол-яроғ, отлар, феодал зиғирлардан олинган даромади кирган. Бироқ шундай шошилиш ҳолатлар бўлардики, куттабийлар озод қилинганлар. Бундай озодликлар ўнлаб ва юз минглаб мисрликлар ва улар билан бирга мамлуклар, ҳаётига таҳдид солган вабо эпидемияларининг натижасида эди<sup>4</sup>.

Куттабия (ҳарбий мактаб) қаттиқ низомга бўйсунарди. Дастлаб казармалардан чиқиш, айниқса кечқурун таъқиқланган. Ҳафтада бир марта жамоа билан ҳаммомга борилган. Ҳарбий тайёргарлик соатида аскарга ҳам, амирга ҳам мактаб талабалари билан гаплашиш, ҳатто уларга яқинлашишга руҳсат берилмаган. Бироқ аста-секин интизом енгилаша борган. Куттабияларга шаҳарга чиқиш ва кечқурун қолишларига ҳам руҳсат берилган. Тибоқ тарбия, ҳарбий интизом жойидан фақатгина ўқитиш жойига айланган. Ўрта аср тарихчиси Ал-Мақризийнинг айтишича, бу баҳрий мамлуклар амалга оширган интизомнинг секин-аста йўқолиши натижасида мамлукларнинг яхши одатлари унутилиши ва уларнинг кўпроқ тарбияси суёт

<sup>2</sup> خليل بن شهين الظاهري. كتاب زبدة كشف الممالك وبيان الطرق والمسالك. القاهرة: دار العرب للبستاني. 1988. – ص. 27.  
<sup>3</sup> تقي الدين أبو العباس أحمد بن علي بن عبد القادر العبيدي المقرئ. المواظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار. ج. 3. بولاق: أوست. 2002 – ص. 346.

<sup>4</sup> С.Х.Хотко. Черкесские мамлюки. – Майкоп, 1993. – С.7.

одамларга айланишига олиб келди<sup>5</sup>. Ҳарбий мактабдаги мамлук на шахсий курул, на бошқа ҳарбий аслаҳа, на отга эга эмасди. Лекин улар буларнинг ҳаммасини, ўқишни тугатганларидан сўнг олганлар. Куттабия мактабини битирганлиги ҳақидаги шаҳодатнома “عتاقة” – (итоқа) тантана ва намойишона тарзда берилган. Бу ҳужжат берилиши унинг озод бўлганлигини билдирган. Мамлуклар мусулмон қоидалари асосида бу маросимнинг ўтишига катта эътибор берганлар. Агар у ёки бошқа мамлук ўз вақтида озод қилинмаган бўлса, ёки унинг озод қилиниши ноқонуний бажарилган бўлса, ёки у қоида бўйича амалга ошмаган бўлса, ҳаттоки у олий тоифадаги амир бўлса ҳам, унда қайтадан расмий равишда сотиб олинishi ва озод қилиниши амалга оширилган. Бу маросим йилда камида бир мартаба қилинган.

Расмий равишда мамлук учинчи даражали “أمير عشر” – *амир ашара* (ўн боши) даражасига кўтарилгунга қадар султон мамлуклари орасида қолган. Кейинчалик у кетма-кет иккинчи даражага “أمير أربعين” – *амир арбайн* (қирқбоши) ва ундан кейин биринчи мартабага “أمير مئة” – *амир миа* (юзбоши) даражасига кўтарилиши мумкин эди. Сўнгги энг юқори даражадаги унвон уруш пайтида у минг отличқа буйруқ берадиган, “أمير مئة مقدم ألف” – *амир миа муқаддам алф* (100 та мамлуки бўлган, ҳарбий ҳаракатларда 1000та мамлукка бошчилик қилувчи шахс) мамлукка ҳарбий бошлиқ вазифасини юклади. Энг паст амирлик даражаси бешта мамлукка эга “أمير خمس” – *амир хамса* бўлган. Ушбу турдаги унвонни мамлук узоқ вақт хизмат қилиш ёки ҳақиқий юқори даражадаги амир унвонини олишга интилиш учун қабул қилган. Буржий мамлуклари даврида черкес мамлуклари озод қилинган, дарҳол амир унвонини олишган, бу эса йиллар давомида ушбу лавозимга интилган мамлукларни қаттиқ ғазаблантирган<sup>6</sup>. Ҳарбий мактаб талабаларидан битирувчи гуруҳи қоида бўйича озод қилинган. Бир гуруҳда ўқиган мамлуклар “خشداشية” – “хушдошийя” деб аталган. Баъзи тарихчилар хушдошийя (бирлиги “خشداش” – хушдош) ҳақида қуйидагича ёзадилар: “Мамлуклар даврида Мисрда садоқатли бўлиш, ҳамкасблик ришталари бўйича уларнинг тенги йўқ эди”. Хушдошлар ичида мамлуклар ўртасидаги муносабатлар кизгин рақобат руҳида бўлиб, аммо хўжайиннинг қарорига биноан хушдоши рақиб жамоаларга қарши бирлашган. Турли хил амирларнинг мамлуклари бир жамоага бирлашиши қийин кечган, ҳатто уруш майдонларида фақат ўз амирлари буйруғи остида жанг қилдилар. Мамлукларнинг ҳар бир гуруҳида ўзларининг белгилари, яъни кийим-кечак, курул-яроғ ва зирҳларига эга эди.

Ўша даврда агар мамлук салтанатга ёки катта лавозимларларга кўтарилгандан сўнг, унда дўстликка садоқат ва ҳамкасблик унутилса, ёшлигидан бирга ўсган мамлукларини эсдан чиқарса, айб ҳисобланарди<sup>7</sup>.

<sup>5</sup> تقي الدين أبو العباس أحمد بن علي بن عبد القادر العبيدي المقرئ. المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار. ج. 2. بولاق: أوست، 2002. ص. 347-348

<sup>6</sup> С.Х.Хотко. Черкесские мамлюки. – Майкоп, 1993. – С.8.

<sup>7</sup> Hauteceur et wiet. Les Mosques du Caire. Ж.2.– Cairo, 1932 – Б.45

Улар ўзларидан бирини султонлик даражасига эришишларига интиланлар. Агар бу хоҳиш амалга ошса, унинг ҳокимиятини мустақкамлашга ҳаракат қилганлар. Яна бир аҳамиятли томони шундаки, султон бўлган хушдош масъул лавозимларга ўзининг собиқ куллидаги ўртоқларини қўйишга интиларди. Улар орасидаги руҳий ҳолат шундай кучли эдики, бир-бирини қўллашдан бош тортиш, ўзаро жанжаллашиш пасткашлик ҳисобланган. Шу билан бирга, хушдошилар орасида кучли ва инсофли амирлар бор эдики, улар ҳокимият учун курашмаган. Шунингдек, черкеслар даврида икки кучли амирлар Барқуқ ва Барака ал-Жубаний мамлуклар уйи йилбуғайияга қарашли хушдошлар ҳокимиятга эришиш учун кураш олиб борганлар.

Мамлуклар бир неча хўжайинга эга бўлганлар. Энг асосийси уни сотиб олиб тарбиялаган ва озод қилгани эди. Мамлуклар уларни “الأستاذ” – “ал-устоз” деб атарди. Мамлук фақатгина унга нисбатан боғланган ва охириги кунигача содиқ бўлган. Ўз устозига содиқлик бузилиши энг ёмон ҳолат деб баҳоланган. Мамлук ўз устозига агар у собиқ қул бўлиб, сўнг султон бўлган бўлса ҳам эҳтиром кўрсатган. Шунингдек, вақф ҳужжатларида вақф мулкидан тушган фойданинг бир қисмини устозининг қабрини таъмирлашга қаратилгани хусусида маълумотлар мавжуд<sup>8</sup>. Бу албатта ўз устози ва ўз хушдошига нисбатан садоқатли бўлганлигини кўрсатади.

Бундай мактабдан сўнг мамлуклар ўз ватани ва қариндошлари билан алоқани узиб, ўзларининг янги хўжайини - Хушдошга ва ўша мактабдаги гуруҳ мамлуклари билан бир-бирларига содиқ бўлдилар. Шундай қилиб, кенгайтирилган сунъий оила яратилган. Мамлуклар бир авлоднинг ҳарбийлардан ташкил топган жамоасига айланган. Ҳарбий мактаб тарбияланувчилари орасида бағрикенгликнинг бир кўриниши сифатида тинчлик ҳамда ҳамфикрлик сақланиб қолган. Ҳаттоки, битирувчилар ҳам ўзаро муносабатларини узоқ йиллар давомида тотувликни сақлашга эришганлар.

<sup>8</sup> عبد الفتاح عاشور. المجتمع المصري في عصر سلاطين المماليك. القاهرة: دار النهضة العربية، 1962. – ص. 24.